

To engelske Opbyggelsesbøger fra det 17. Aarhundrede

Af Bjørn Kornerup

Udgivet og forsynet med Efterskrift ved Urban Schrøder

Den utrættelige Forsker af vor Kirke- og Aandshistorie, Dr. Bjørn Kornerup efterlod sig ved sin Død en betydelig Række større og mindre utrykte Arbejder. Da Manuskriptet til den følgende Afhandling fra 1957, som nu opbevares i Institut for Dansk Kirkehistorie, bærer Paaskriften »Til Kh. Saml.«, fortjener den formentlig at offentliggøres i nærværende Tidsskrift, for hvilket Dr. Kornerup betød saa meget. Udgiveren, som herved takker Fru Else Kornerup for velvillig Tilladelse til Afhandlingens Offentliggørelse, har foretaget ganske faa Rettelser i Manuskriptet og gjort nogle Tilføjelser til Uddybelse af det behandlede Emne.

U. S.

En vigtig Forskningsopgave i dansk Kirkehistorie, som endnu henstaar uløst, er at tilvejebringe en Redegørelse for den Indflydelse fra England, som gjorde sig gældende i det 17. Aarhundrede, og som særligt viste sig gennem en Fornyelse af Prædikeformen og ved en bred Strøm af engelsk Opbyggelseslitteratur. Medens der paa Svensk foreligger en højst fortjenstfuld Monografi over et beslægtet Emne i Bengt Hellekants »Engelsk oppbyggelselitteratur i svensk översättning intill 1700-talets mitt« [1], findes intet tilsvarende Arbejde paa Dansk [2]. En saadan Undersøgelse maatte i første Række bringe en nøjagtig, saa vidt muligt fuldstændig, Oversigt over, hvilke engelske Forfattere og hvilke Skrifter

[1] Samlingar och studier till svenska kyrkans historia, utg. av Hilding Pleijel, 10, 1944.

[2] Jvfr. dog H. F. Rørdam, Om Kjendskabet til engelsk theologisk Litteratur i ældre Tid, i Kh. S. 5. R. II, 363–71 og J. Oskar Andersen, Dansk Syn paa Fromhed og »Gudfrygtigheds Øvelse« i ældre luthersk Tid (Indledning til Udgaven af Thomas Kingos Aandelige Siunge-Koor, 1931), S. LVII ff. samt Erik Jacob Petersens maskinskrevne Specialopgave over samme Emne i Institut for Dansk Kirkehistorie.

der blev overført til Dansk, dernæst en Karakteristik af den Fromhedstype, som nu vandt Indgang i Landet.

I

Det var især efter 1660, at den engelske Paavirkning for Alvor gjorde sig gældende i Danmark, bl. a. støttet ved de stadigt talrigere Studiebesøg i England. Men allerede længe før dette Tidspunkt fremkom Vidnesbyrd om, at man havde Øjet aabent for, at der var Værdier at hente i engelsk Fromhedsliv. Et af de første er vistnok den danske Oversættelse af Bogen »The practice of pietie« af den engelske, puritanske Biskop *Lewis Bayly* (d. 1631). Medens den engelske Original udsendtes første Gang før 1613[3], gik der over en Menneskealder, før Bogen omplantedes til Dansk, idet der først 1646 kom en Oversættelse med Titelen:

PRAXIS PIETATIS. Det er: Gudfryctigheds Øffuelse/ Huorledis en Troendis Christen oc it GVds Barn/ udi Guds oc sin egen Kundskab kand forfremmis/ sit Liff daglige udi en sand Guds fryct anstille/ med en roelig Samvittighed fremdrage/ oc saligen Ende. Sampt der hosføyede skøne Aandectige oc trøstige Bønner. Først beskreffuit paa Engelsk/ siden paa Tydsk/ oc nu paa Danske vdsat. Cum Gratia et Privileg. Ser. Reg. Majest. Prentet i Kiøbenhaffn/ aff Georg Lamprecht/ Aar 1646. Oc findis hos Jochim Moltken til kiøbs. (Fortale + Ærevers + 775 Sider samt Register)[4].

Som saa ofte i ældre Tid drejer det sig her ikke om en Oversættelse direkte fra Originalsproget, men om en Gengivelse af et tysk Forlæg[5]. Oversætteren var en Adelsdame ved Navn *Mette Gjølge* (1599–1664), der efter sin Moders Død 1619 sammen med sine fem Søstre var blevet optaget i Huset hos Holger Rosenkrantz

[3] Jvfr. hertil Hellekant, anf. Skrift S. 34–36 og David Lindquist, Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet, 1939, S. 59–68. I mange engelske og tyske Udgaver findes en anden Del af Praxis Pietatis indeholdende »The art of Divine meditation« forfattet af Biskoppen i Norwich Joseph Hall (død 1656).

[4] Paa Forsatsbladet i Det Kgl. Biblioteks Eksemplar staar med en Haand fra det 17. Aarhundrede skrevet »Ide Daa«, men det er uvist, hvilken Person af dette Navn Paaskriften gælder.

[5] Det Kgl. Bibliotek besidder et Eksemplar af The practice of pietie, London 1629, og af en tysk Udgave fra 1649.

den Lærde, hvor hun var til dennes Død 1642[6]. Utvivlsomt har Opholdet i dette ejendommelige, saa stærkt religiøst prægede Hjem været af stor Betydning for Jomfru Mette Gjøs Udvikling. Hun omtales som en Dame, der tilbragte det meste af sin Livstid med at læse Bøger, og som tilegnede sig et ikke ubetydeligt Kendskab til fremmede Sprog[7]. Fra hendes Haand findes endnu flere Arbejder, der viser hendes religiøse Interesse, deriblandt en haandskreven Samling af trøsterige Skriftsprog mod Døden, paabegyndt netop i Holger Rosenkrantz' Dødsaar[8].

Den nævnte Oversættelse af Praxis pietatis er efter Tidens Skik forsynet med Ærevers til Oversætterinden, bl. a. af den kendte Sognepræst ved Vor Frue Kirke i København Erik Olufsen Torm, Sognepræsten ved den nye Kirke udenfor Nørreport Peder Iversen Munk, Andreas Thomæus (vistnok Sognepræst i Højelse Anders Thomsen, død 1657) og af en vis Jacobus Raben aus Berlin. Mette Gjøs Oversættelse udkom igen 1666 og 1705 (med Optryk af Fortale og Ærevers).

Praxis pietatis indeholder i 45 Kapitler en Vejledning til dagligt at gøre Fremskridt i Kundskaben baade om Gud og om sig selv og derved naa frem til en Livsførelse præget af sand Guds frygt. Den er i mange Henseender typisk for den praktiske Moralisme, som kommer til Orde i saa mange engelske Opbyggelsesskrifter, men den adskiller sig fra de fleste ved den stærke Vægt, den lægger paa Nadvernydelsen som en Kraftkilde for Kristenlivet[9].

Naar det er en adelig Dame, der optræder som Oversætterinde af det her omtalte Skrift, er det sikkert temmelig karakteristisk. Ikke faa indenfor Adelen var i det 17. Aarhundrede levende optaget af Beskæftigelse med det religiøse Liv, og ikke mindst kan der nævnes en Række adelige Damer, der sysselsatte sig med

[6] Oluf Wind, Ligprædiken over Holger Rosenkrantz, 1643, S. 26–27. Mette Gjøs egenhændige Optegnelser om sit Vita i Karen Brahes Bibliotek A VI, 63 Fol. 58v.

[7] Jvfr. Albert Thura, Gynæceum Daniae litteratum, 1732, p. 65–68. F. C. Schönau, Samling af Danske Lærde Fruentimmer I, 668–78; II, 1547–51. Baade Thura og Schönau citerer en Ligprædiken over Mette Gjõe, udgivet i Trykken af Biskop Erik Grave (død 1691), men den synes nu forsvunden. – I en Fortsættelse af det ovennævnte Vita taler Søsteren Anne Gjõe (Fol. 61) om Mette Gjøs »læsning bode i bibelln och andre gudelige böger huor udj hun megt uel uaar belæst och öffuete».

[8] Karen Brahes Bibliotek A VI, 65; 63.

[9] Jvfr. D. Lindquist, anf. Skrift S. 59 ff. Hellekant, anf. Skrift S. 229 ff.

at sammenskrive Andagtsskrifter, hvoraf nogle blev trykt, medens andre blot foreligger i Haandskrift[10].

Mette Gjæes Oversættelse er forsynet med en Fortale, der vel ikke er undertegnet, men antagelig forfattet af hende selv. Her fremhæves, at blandt andre »drabelige oc nyttige Bøger«[11]:

»denne Praxis Pietatis eller Gudfryctigheds øffuelse/ icke den ringeste befindis at være/ men udi Sandhed huem den ellers med nogen ret Actsomhed oc flid læser/ nocksom skal fornemme den ad være fuld aff saadan Gudelig oc jffrig Vndervissning/ Lærdom/ Trøst oc Formaning/ at den icke vden med største Fruct[12] oc Gudfryctigheds opbyggelse kand læsis/ huilcket oc saa at være/ forfarenheden nocksom vdviser/ saa at den deroffuer for sin store nytte skyld/ med stor Begierlighed er eftersøgt/ oc derfor fast wtallige gange paa adskillige Tungemaal/ Engelsk/ Frandtzøysk oc Tysk/ paa ny er trøet oc udi alle Lande er førdt/ oc effterdi ingen tuiffl er/ at ligesom den aff mange Nationer saa oc aff nogle voris Danske er blefuen høyt skatted/ oc megen Fruct haffuer skaffet/ at der jo endnu vel dennem findis som fremmede Sprog icke forstaa/ hos huilcke den ellers kunde bliffue vel antagen/ oc meget got vdrette/ da er den dennem til villie oc beste/ i sønderlighed Vngdommen til øffuelse nu paa Danske vdsat/ udi den forhaabning at icke faa her udi Landet saa vel som andenstedtz skeed er/ den med Fruct skulde kunde oc ville læse/ oc alt saadan vel meente Arbeide aff den største oc beste deel/ vel oc udi beste Mening maa bliffue optagen/ der om bedis Læseren/ oc ligesom den Gudfryctigheds øffuelse kaldis/ saa ynskis her med flitig/ at den med[13] saadan Hiertelag maa brugis/ at mand stadig setter sig fore/ sig der efter at rette oc skicke/ saa er der ingen tuil/ at Gud jo oc sin H. Aands naadige Hielp dertil skal forleene/ huileken hand os alle for Christi skyld skencke oc giffue/ Amen«.

II

Et ikke mindre betydningsfuldt Andagtsskrift var det 1651 udgivne:

GVds Børns Gyldene Klenod. Det er: Den Sande Vey til Christendommen/ Som først aff Engelsken i Tydsk Sprog er ofversæt/ Ved EMANUEL SONTOMB, Oc nu den meenige Mand til Nytte/ aff Kierlighed til Bogen/ Paa Danske Verteret Aff K. J. – Lege totum & releges. Prentet i Kiøbenhaffn/ Aff Peder Hake/ Paa Jørgen Holsts Bogf. Bekostning. Aar 1651. (Dedicatio + Ærevers + 893 Sider + Register).

[10] Jvfr. saaledes Anne Riising, Katalog over Karen Brahes Bibliotek i Landsarkivet for Fyn. Håndskriftsamlingen, passim.

[11] Bl. b7 ff.

[12] Orig.: Fryct.

[13] Orig.: maa.

Forfatteren af denne Bog var næppe kendt herhjemme i Datiden, idet man kun vidste, at Sonthomb var den, der havde overført Bogen fra Engelsk til Tysk. Man har senere været tilbøjelig til at opfatte Navnet som et Pseudonym, maaske en Omdannelse af Thompson, idet Navnet vel ved første Øjekast kunde synes at have et engelsk Tilsnit[14]. Imidlertid viser Fortalen til den første kendte tyske Udgave (1612), at Sonthomb virkelig har eksisteret, men blot har gengivet en engelsk Original paa Tysk. Det Forlæg, som Sonthomb havde benyttet, havde som Forfattermærke kun Forbogstaverne R. P.. Nyere Undersøgelser har vist, at det drejer sig om en Fortyskning af den engelske Jesuit Robert Parsons' *A booke of Christian exercise*, I-II, 1582, som senere var blevet bearbejdet til Brug for protestantiske Læsere af Edmund Bunny. Bogen vandt overordentlig Udbredelse paa Tysk og Svensk – i Sverige var den det første engelske Opbyggelsesskrift, der oversattes (1635)[15].

Den, der nu indførte Bogen paa Dansk paa Grundlag af et tysk Forlæg, var en Lægmand. Det var Raadmand, siden Borgmester, i Odense *Knud Jacobsen (Blanchenborg)* (død 1677), en anset Repræsentant for Byens Patriciat[16], fra hvis Haand der dog ikke foreligger andre litterære Arbejder.

Oversættelsen er forsynet med en Dedikation, dateret Odense den 29. Maj 1651, til Fru Karen Krabbe (død 1662), Enke efter Holger Rosenkrantz (den Rige) til Vemmetofte (død 1647)[17], som Tak for de Velgerninger, hun og hendes Mand havde vist Oversætteren. Han oplyser heri, at han for nogle Aar siden var blevet bekendt med den tyske Oversættelse – »en meget nyttelig Bog«[18] – og glædede sig over, at det blev stillet i Udsigt, at den skulde overføres til Dansk. Da der imidlertid hengik det ene Aar efter det andet, uden at der i saa Henseende skete noget, paatog han sig selv Arbejdet med at fordanske denne Bog, som han satte meget højt. Som et særligt Fortrin ved den fremhæver han, at

[14] British Museum. Catalogue of printed books. Smithæus-Soildus p. 163.

[15] Hellekant, anf. Skrift S. 23-33. Nævnte Forfatter har (S. 24) kunnet fremdrage et historisk Vidnesbyrd om den ellers helt ukendte Sonthomb.

[16] Personalhistorisk Tidsskrift II, 366.

[17] Jvfr. især Chr. H. Brasch, *Vemmetoftes Historie* I, 159 ff.

[18] Det Kgl. Bibliotek ejer et Eksempplar af »Gülden Kleinod der Kinder Gottes ... zu erst aus dem Englischen ins Deutsche vbergesetzt/ durch Emanuel Sonthomb. Jetzo aber auffs neue in etlichen Vndeutschen/ vnd der Lehre halber verdächtigen Reden/ ... verbessert«, Lüneburg 1636.

Forfatteren »haffver . . . icke strugen sactelig offver med mutvillige Synder«[19].

Som saa mange Andagtsskrifter tilsigter »Guds Børns gyldne Klenod« at drive Mennesker til et gudfrygtigt Liv. I den første af de tre Parter, Skriftet bestaar af, lægges der Vægt paa at fremhæve det nøjeregnende Regnskab, Gud fordrer af Mennesker, og i mørke Farver skildres den evige Pine og Straf, der vil blive de ubodfærdige til Del. Anden Part gennemgaar især de mange Hindringer, der taarner sig op for den, som vil naa til en ret Omvendelse. Dennes Nødvendighed og Karakter beskrives nærmere i den afsluttende tredie Part, der ogsaa indeholder mange Anvisninger for Gennemførelsen af et Gud velbehageligt Liv. Fremstillingen er ofte overordentlig bred og kan ikke frikendes for en vis Svulst[20].

Hvilket Indtryk en Bog af denne Karakter kunde gøre paa en religiøst grebet Natur i det 17. Aarhundredes Danmark, der med vagtsomt Øje havde fulgt Tidens Udvikling, derom vidner den danske Oversætters Fortale. Han har aabenbart følt sig meget tiltalt af de strenge Bodstøner, der her lod sig høre. Et karakteristisk Stykke af hans Fortale handler herom. Tidens Hovedskavanker omtales saaledes[21]:

»Thi aff gandske Hierte sættis icke Fortrøstning oc Tillijd paa GvD/ men til atskillig Forfængelighed/ som Mact/ Rigdom/ Gunst/ Skickelighed oc dets lige. Trylderij er endnu mange slags: En deel tilskriffve sig sielff .Ære aff de forlænte Gaffver/ som de ere GvD Regenskab skyldig for/ oc det som verre er/ at der tviles paa den naadige GVds Løffter. Om GvD oc hans Ord tale faa Menniske med ret Fryet oc Reverentz/ men banden oc svergen hørís uden ophør eller undseelse. Mange vanhellige Sabatsdagen/ det er/ de forsømme GVds Ordis hørelse/ Læsning/ Loff oc Tacksigelse/ oc i det Stæd forrette andre Ting der den Dag icke burdes/ som Reisen/ Lediggang/ u-fornøden Pancketer/ Druckenskab/ oc anden Letfærdighed oc Vellyst. Forældrene Æris icke altid aff Hiertet/ eller med Taalmodighed i deris Alderdom/ Offrighedens besværlig Embede vil mand icke mindis/ med Forbøn/ oc den skyldige Vndsætning gifvis ofte u-villigen. Mangen er ferdig at Skade sin Næste paa Legem oc Ljff: Vrede/ Had/ V-taalmodighed oc Trette er meget giengse/ men faa ere bereede at hielpe den Fattige naar hand betrængis. V-tuchtighed hørís blant alle Stater/ mand skulde vel spørge Legemet med Arbeyd oc affhold/ men de fleeste pleye dem til Lössactighed. Foruden det/ at der hørís aabenbare tiuffverj/ da forarsager Gierighed oc

[19] Bl. a2v.

[20] Jvfr. det fyldige Referat hos Hellekant, anf. Skrift S. 29-33.

[21] Bl. a4v-a6.

Miss-gunst megen Synd/ med Fordeel/ u-ret maade/ falske Vaare/ bedragelig Arbejd/ u-flittig Tieniste/ u-tienlige Personers Befordring/ oc undertiden besværges den Fattige at maa udgifve lige saa meget aff de Penge hand haffver Lont til sit Ljffs ophold/ som den velformuende Aagrer aff hannem. Der hørís falske Vidne/ bedragelige Løffter/ Efftertalelse/ onde Domme offer den Næste/ egen Berømmelse/ oc andre feyls oc mangels Vdbredelse. Begierlighed forbiudis i de to sidste Bud/ oc sees at end de som ere høyt begaffvede med dette timelige Gods/ de hafve dog saadan atraa til meere at samle/ at en deel icke ophøre at stræbe effter andris Gods til sidste Ende/ naar de end icke formaa sielff at kunde nyde noget der aff. Saadanne GVds Buds Ofvertrædere findes vel i en hver Menighed/ oc mange af de samme/ ville dog formeene at føre sin Christendom vel/ der de dog icke proffve sig rettelig/ eller betracter Syndsens farlige Tilstand/ oc Diefvelens listig Bedrægerj/ betencker icke hvor i den sande GVds Tienniste bestaar/ hvad Regenskab GVd vil fordre/ oc hvorledis hand saa hader Synder/ forglemmendis hvilcken høy Mayestetiske GVd hand er/ til at straffe de V-gudelige/ oc bevijsse de Fromme store oc u-sigelige Velgierninger oc Herlighed. Om alt dette handlis grundeligen oc herligen i denne Bogs første Part/ som er en fornøden Lærdom for de Sickere«.

Som et Vidnesbyrd om, hvor megen Pris man har sat paa denne Bog, kan anføres, at det Eksemplar, der nu findes i Det Kgl. Biblioteks Eje, i sin Tid gennem fire Generationer har været i samme Slægts Eje. Herom underrettes man ved, hvad der paa Forsatsbladet findes skrevet:

»Denne Bog er Mig Kierligen af Min Hierte Kiere Moder Chatarina Ludvigs daatter Munthe Foræret, Til En Sand gudeligheds forfremmelse, och Saligheds Bestyrkelse, dend 18. Octobris. 1660
Ludvig Otthesen Stud.
manu propria«.

Derunder findes Navnetrækket »Erasmus Studt«, og paa Forsatsbladets Bagside følgende Indførsel:

»Denne Bog er Mig Otthe Lodvigss: Stud behændiget kiærligen af min Hierte Fader Bischof udj Christiansand: Lodvig Otthesen Stud A^o 1699: d. 26. Julij Saa denne bog haver vaarit min Far Moders, min Faders, min Farbroders og endnu Min 1708«.

Den første af de her nævnte Personer, Catharine Munthe (c. 1628–74) var første Gang gift med Sognepræst ved Nykirken i Bergen Otto Stoud (død 1657) og kaldes »en meget gudfrygtig og fornuftig Kone« [22]. Den næste Ejer, hendes Søn, Mag. Ludvig

[22] Hartvig Munthe, Efterretninger om Familien Munthe i ældre og nyere Tid, 1883–88, S. 94–98.

Stoud (1649–1705) var en velstuderet og berejst Mand, der bl. a. havde opholdt sig i Oxford. Senere var han i 23 Aar Stiftsprovst i Odense, hvor han sluttede sig nær til Thomas Kingo, indtil han 1699 blev Biskop over Christianssand Stift. I denne Stilling skal han have virket med megen Nidkærhed, men beredte sig adskillige Vanskeligheder ved sit heftige Temperament[23].

Uvist hvornaar maa Biskoppen have overladt Bogen til sin yngre Broder Erasmus Stoud, der oprindelig skulde have gaaet den studerende Vej – han blev 1679 Student fra Bergens Skole – men foretrak senere den militære Bane og døde 1695 i Bergen som Kaptajn[24]. Den sidste Indførsel viser, at Bogen senere igen maa være overgaaet til Biskoppen og 1699 fra denne til hans Søn, Mag. Otte Ludvigsen Stoud (1677–1731). Han blev Student fra Frederiksborg Skole 1699, siden Kapellan i Christianssand og tilsidst – 1715 – Sognepræst i Kviteseid, ligeledes i Faderens Stift. Hans ubændige Temperament førte ham her ind i en Række bitre Stridigheder, og ved sine Processer satte han sin oprindelige Velstand over Styr. Han døde i København 1731, medens han afventede Udfaldet af en Højesteretssag[25].

Medens den danske Gengivelse af »Gyldene Klenod« modsat den svenske ikke oftere blev oplagt i det 17. Aarhundrede, oplevede den i det 18. en Renaissance, idet der 1732 kom en ny Udgave med Titelen:

Guds Børns Gyldene Klenodie, Det er: Den Sande Vey Til Christendommen, Udi det Engelske Sprog udgiven Af Emanuel Sonthomb. Og for rum Tiid siden i det Danske Sprog oversat; Men nu paa nyt med flid igiennemseet, og rettet, og til almindelig Opbyggelse til Trykken befordret. – København 1732 (Waisenhusets Bogtrykkeri). (Fortale + 827 Sider + Indholdsfortegnelse).

Denne Udgave er dediceret til Prinsesse (Kronprinsesse) Louise (død 1756), Christian VI's Datter, af dem, der havde foranstaltet

[23] A. Faye, Christianssands Stifts Bispe- og Stiftshistorie, 1867, S. 280–84. Reidar Bolling, Kyrkjeliv i Christianssands stift i attande hundreåret, 1947, S. 20–23. A. C. L. Heiberg, Thomas Kingo, 1852, S. 219.

[24] Kjøbenhavns Universitets Matrikel ved S. Birket Smith II, 94 (Erasmus Studenus). H. Munthe, anf. Skrift S. 98.

[25] Kjøbenhavns Universitets Matrikel II, 246. Faye, anf. Skrift passim, især S. 271–77. J. L. Qvisling, Magister Otto Stoud, Skien 1887.

Bogen udgivet, nemlig Grev Johan Ludvig v. Holstein, den kgl. Confessionarius Johan Frauen, Etatsraad Johann Wilhelm Schrøder og den teologiske Professor Hans Steenbuch, alle den Gang fuldgode Repræsentanter for Pietismen. Dedikationen oplyser paa talende Maade om Aarsagen til Nyudgivelsen: »... hvor slet det staaer til i vore Tider med den sande Christendoms Øvelse og Beviisning«. Det var da som et Middel til at hjælpe »den forfaldne Christendom« paa Fode igen, at man mente, at en Genudgivelse af den gamle Bog kunde være tjenlig til »mange Siæles Oplysning, Omvendelse og større Alvorlighed i den sande Christendoms Øvelse«.

En mærkelig Skæbne har saaledes hvilet over »GVds Børns Gyldene Klenod«. Oprindelig et katolsk Opbyggelsesskrift, inspireret af spansk Jesuitisme, tilkæmpede Bogen sig en sejrrig Position i omarbejdet Skikkelse i den tyske, svenske og danske Ortodoksi for at ende som et højt prist Middel til at opvække større Andagt i den hallensiske Pietismes Dage. *Habent sua fata libelli!*

Efterskrift

Ved Urban Schroder

Naar Dr. Kornerup ovenfor (S. 71) nævner den engelske Biskop Lewis Bayly som Forfatter af det engelske Forlæg for »Praxis Pietatis« og senere (S. 72) betegner Bogen som typisk for den praktiske Moralisme indenfor engelsk Opbyggelseslitteratur, er det interessant at forsøge at gaa bag om denne Formulering og spørge, om den engelske Forfatter eventuelt – som det saa ofte skete i Datiden – skulde have bygget videre paa anden Mands Arbejde. Dette er her netop Tilfældet. Og uden at der her kan gives en udtømmende Redegørelse for Kilderne til Lewis Baylys Bog, skal det blot nævnes, at han i nogen Grad synes at bygge paa romersk-katolsk Stof. Og den Forfatter indenfor Romerkirken, hvis Skrifter først melder sig som en Kilde for den puritanske Biskop, er Spanieren *Luis de Granada*, som efter i en Aarrække at have været Provincial for Dominikanerordenen i Portugal døde

1588, og hvis talrige Skrifter allerede i hans Levetid oplevede at blive oversat til flere europæiske Sprog[1].

Dette lyder i første Øjeblik som en overraskende Paastand. Men læser vi »Praxis Pietatis« med Luis de Granada's Skrifter ved Siden af os paa Bordet, bliver vi ofte slaaet af den parallelle Tankegang, af de begge Steder optrædende Bibelord og Kirkefædrecitater og af den fælles Brug af Udtryk og Billeder. Lewis Bayly har ganske givet benyttet den spanske Dominikaners Skrifter, omend han nok ikke har vidst, hvilken Kilde han øste af[2]. Ja, vi kan adskillige Steder i hans Bog – ogsaa som den foreligger paa Dansk – konstatere direkte litterær Afhængighed af Spanierens Skrifter.

Saaledes har det lange Capitel 13 i »Praxis Pietatis« om »Atskillige Forhindrings Betræktelse/ huor ved en arm Syndere sig lader affholde og forhindre/ at hand sig icke alvorlig/ oc aff ganske Hierte paa Guds Fryct beflitter« (S. 156–228) stor Lighed med, hvad Luis de Granada udvikler om samme Emne i sin »Guia de Pecadores« 1556[3]. En »ydmyg Syndens Bekiendelse/ huor udi en arm Synder Skriffter oc bekiender sin Synd for Gud« (S. 483 ff.) er næsten direkte laant fra Spanierens »Memorial de la Vida christiana« 1565[4]. Og en »Tacksigelse efter Nadveren/ som en Christen hoss sig self kand læse« (S. 543 ff.) er delvis ordret bygget over en tilsvarende Betragtning i samme Skrift[5]. F. Ex. er Ligheden tydelig mellem følgende to Texter:

[1] Om Luis de Granada se min Afhandling »En Spanier i Danmark. Litterær Krypto-Katholicisme i ældre dansk Lutherdom« i »Dansk Teologisk Tidsskrift« 1961, S. 24 ff., særligt S. 28 f. og den der anførte videre Litteratur.

[2] De to svenske Forskere Lindquist og Hellekant, til hvem Kornerup henviser i sin Note 3, og som begge har behandlet den svenske Oversættelse af Lewis Baylys Skrift, »Praxis Pietatis Thet är: Gudachtigheetz Öfning«, Stockholm 1644, har ikke været opmærksomme paa eller interesseret sig for denne den puritanske Englænders katolske Kilde, som kaster et særligt Lys over hans Skrift. Kun rent en passant taler Lindquist i en Note (S. 68, N. 7) om den engelske Andagtslitteraturs Paavirkning fra katolsk Side.

[3] Se den engelske Oversættelse af »Guia de Pecadores«: »THE SINNERS GUYDE«, London 1598, S. 136, 198, 219, 242, 250, 254 og 265 ff. (findes i British Museum).

[4] Se »Obras del V. P. M. Fray Luis de Granada, por Don José Joaquin de Mora« (Biblioteca de autores españoles VIII) II (Madrid 1851), S. 223 ff. og »Les œuvres spirituelles du R. P. Louis de Grenade« (Paris 1690), S. 530 ff.

[5] Se »Obras« II, S. 264 ff. og »Les œuvres« S. 585 ff.

Praxis Pietatis, 546:

Obras II 265

Alle Creatur forundre sig billig
der ofuer/ at Skaberen selff/ Ni
Maaneder hafuer vilt været skiult
udi Jomfruens Liff/ endog det
med den H. Aand vaar opfyldt/
saa at det for Gud skinte kla-
rere end Himmelens Stierne.
Men der offuer O HErre/ maa
alle Creatur meget billigere for-
undre sig/ at du vilt drage ind
udi mit wreene Hierte oc der
giøre Bolig.

(Les œuvres spirituelles 585):

Maravillase toda la naturaleza
criada de ver á Dios hecho hom-
bre, de verlo bajar del cielo á
la tierra, y andar nueve meses
encerrado en las entrañas de una
doncella; y es razon que se mara-
ville, pues esta fué tan grande
maravilla. Mas aquellas entrañas
virginales estaban llenas del
Espiritu Sancto, estaban mas
limpias que las estrellas del
cielo, y así aparejaron morada
digna para Dios. Mas que este
mesmo Señor quiera morar en
las mias, que son mas impuras
que el cieno, mas oscuras que la
noche, cómo no será esta grande
maravilla?

Men tydeligst viser vor Bogs Afhængighed af Spanierens Skrifter
sig maaske i dens sidste Capitel, der bringer »nogle Bønner/ udi
huilke en andectige Siæl/ sin Frelseris Jesu Christi Liff oc Leffnit/
saa vel som hans Død oc Pjne betracter« (S. 707 ff.). Disse lange
Bønner – 7 ialt, hver bestaaende af en Række kortere Bønner,
foruden »En Bøn om det hellige/ oc trøsterige Jesu Naffn« (S. 772 ff.)
– genfindes nemlig alle i den hollandske Jesuit Michael von Isselts
Bønne-Antologi »PARADISVS PRECVM, R. P. F. LVDOVICI
GRANATENSIS SPIRITVALIBVS OPVSCVLIS . . . concinna-
tus«, Köln 1589, eller – som Bogen hedder i sin franske Over-
sættelse Paris 1602 – »LE PARADIS DES PRIERES DV R. P. F.
LOVYS de GRENADE« [6]. De bærer her (Bl. 295) Overskriften
»Sept Oraisons de la vie & passion de nostre Sauueur Jesus Christ«
og efterfølges alle af et Ave Maria, nogle tillige af Fadervor.

[6] Om Michael von Isselt og de forskellige Udgaver af hans »PARADISVS
PRECVM« se J. Møller: *Cimbria Litterata* II (København 1744), S. 402 ff. Da
det er den franske Oversættelse af Bogen, jeg i British Museum har haft Adgang
til at benytte, gælder de følgende Henvisninger denne.

Over de fem første Bønner findes tillige særlige Overskrifter: »Premiere Oraison de la vie de Jesus-Christ: & le premier Dizain du Rosaire«; »Seconde Oraison à Jesus: & second dizain du Rosaire« (Bl. 297 og 301) o. s. v. Disse lange Bønner, indenfor hvilke hver enkelt, kortere Bøn tager sit Udgangspunkt i et af de Glædens, Smertens og Herlighedens Mysterier i Jesu Liv og Død og Op-højelse, som den katolske Rosenkrans-Andagt gennemgaar, udgør m. a. O. en Slags udvidet Rosenkrans, en Række i Bønner formede Betragtninger over Frelsens Mysterier. Det er altsaa – som Michael von Isselt ogsaa bemærker – Rosenkrans-Andagten, der ligger til Grund for disse Bønner. Og da han i Margin henviser til Luis de Granada's »Memorial de la Vida christiana«[7], har vi let ved at genfinde dem her[8]. I vor danske Oversættelse af Lewis Baylys Skrift er blot Ave Maria og de fleste Fadervor – det typiske Rosenkrans-Tilbehør – udeladt. Og Bønnerne har faaet en sproglig Overbrodering, ligesom enkelte særligt romerske Udtryk er udeladt. Men ellers er det den romersk-katolske Kirkes Rosenkrans-Bønner, vi her i udvidet Skikkelse kan bede efter i en engelsk-puritansk og en dansk-luthersk Opbyggelsesbog!

Men ogsaa om den anden af Dr. Kornerup her behandlede engelske Opbyggelsesbog, »GVds Børns Gyldene Klenod«, gælder det – som Kornerup selv nævner (S. 74 og 78) – at den har en tydeligt katolsk Baggrund. Blot er denne vor Kirkehistoriker ikke trængt helt tilbage til Skriftets Hovedkilde, der ved nærmere Analyse viser sig ogsaa at være vor Spaniers Luis de Granada's Forfatterskab. Jeg skal her tillade mig at henvise til og kort recapitulere det Resultat, som jeg selv ved et tidligere Studium af »GVds Børns Gyldene Klenod« er naaet til[9].

Det er rigtigt, hvad Kornerup nævner (S. 74), at Skriftet er en bearbejdet Oversættelse af et Arbejde af den engelske Jesuit Robert Parsons. Dog er det ikke Parsons' første Arbejde »The First Booke of the Christian Exercise appertayninge to resolution« fra 1582, men dettes senere, udvidede Udgave med den ny Titel »A Christian Directorie guiding Men to Their Salvation« fra Aaret 1585, der – efter den anglikanske Præst Edmund Bunnys Bearbejdelse – er blevet omplantet først til Tysk under Titelen

[7] Saaledes f. Ex. Bl. 297: »Grenade liu. 5 du Memorial«.

[8] Se »Obras« II, S. 305 ff. og »Les œuvres« S. 642 ff.

[9] Se min ovenfor i N. 1 nævnte Afhandling S. 33 ff.

»Güldenenes Kleinot der Kinder Gottes« og efter denne Udgave senere til Dansk.

Men ikke engang Robert Parsons kan helt gøre Krav paa Forfatterskabet til »A Christian Directorie«. Thi – som vor danske Johann Arndt-Oversætter, Præsten Samuel Jensen Ild bemærker allerede 1690 – »GVds Børns Gyldene Klenod«, »som for en tredive Aars Tid siden er tryckt her i Kiøbenhavn paa Danske/ er jo fast gandske og aldeelis taget af den Muncgis Ludovici Granatensis Skrift/ som hand kalder Dux peccatorum«[10]. Og denne Paastand er senere blevet understøttet af den tyske Forsker Maria Hagedorn i hendes interessante Arbejde »Reformation und spanische Andachtsliteratur. Luis de Granada in England«[11]. Her paavises det, at Robert Parsons har fundet Stoffet til sin Bog i Luis de Granada's »Guia de Pecadores«, der i sin latinske Udgave kom til at hedde »Dux peccatorum«[12]. Han har af sin Kilde foretaget lange Uddrag, som han har bearbejdet og delvis gengivet med sine egne Ord. Men Exemplerne, Billederne, Citaterne og Tankegangen er de samme hos begge Forfattere.

Det er saaledes trods Jesuitten Parsons' Bearbejdelse og hans anglikanske Landsmand Edmund Bunnys protestantiske Korrektion og den senere tyske Oversætter Emanuel Sonthoms fortsatte Korrektion med Henblik paa de lutherske Læsere stadigt den spanske Dominikaner fra Modreformationens Dage, der taler til os i Knud Jacobsen Blanchenburgs danske Oversættelse »GVds Børns Gyldene Klenod« midt i vor lutherske Orthodoxis Tid! Kun eet Exempel til Bevis herpaa vil vi anføre til Slut: Naar vi saaledes i »GVds Børns Gyldene Klenod« S. 193 f. i Capitelet »om de V-gudelgis ævige Pine« læser følgende: »Ah sagde en gammel Lærefader i en gudelig Betenckning/ om en Synder som er fordømt i Helffvede/ end haffde sig dette at formode/ at hand den Pine oc Smerte som hand skal lide/ ickun skulde udstaa saa mange tusinde Aar/ som det er Sand i Haffvet/ Græsstraa paa Marcken/ Stierner paa Himmelen/ eller saa mange tusinde maal tusinde Aar/ som der er Creature i Himmelen oc paa Jorden/ saa kunde hand end trøste sig lidet der med/ at det engang maatte faa Ende: Men nu siger den

[10] Smst. S. 34.

[11] Udgivet i Leipzig 1934 som B. XXI i Serien »Kölner Anglistische Arbeiten, herausgegeben von Herbert Schöffler«.

[12] Se især Maria Hagedorns Sammenstillinger af Texter hos Luis de Granada og hos Parsons i hendes anførte Arbejde S. 116 ff.

samme Lærefader/ at ved det Ord *Aldrig* sønderbrydes Hiertet gandske/ naar mand tencker der paa: Thi naar hand end skønt tusinde gange tusinde Aar haffver lidt den store Marter oc Smerte/ saa er hand dog icke enden nærmere/ end den Dag der hand først begynte« – saa hører vi her gennem alle mellemliggende Bearbejdelser Spanierens Røst fra det tilsvarende Capitel »De las penas del infierno« i hans »Guia de Pecadores«, hvor han siger følgende: »El cual espacio es tan grande, que (como dice un doctor), si uno de aquellos malaventurados en cada mil años derramase una sola lágrima material, mas agua saldria de sus ojos, que cupiese en todo el mundo. Pues, qué cosa mas para temer? Verdaderamente cosa es esta tan grande, que si todas cuantas penas hay en el infierno, no fueran mas que una sola punzada de un alfiler (habiendo de durar para siempre), solo esto debiera bastar para que los hombres se pusiesen á todos los trabajos del mundo por evitar esta pena. Oh si esta duracion, oh si este para siempre hiciese manida en tu corazon, cuánto provecho te haria!«[13].

Denne romersk-katolske Forfatter, hvis Skrifter baade har leveret Stof til de to af Dr. Kornerup ovenfor behandlede Opbyggelsesbøger og har udgjort Hovedkilden for endnu et af vore gammel-lutherske Opbyggelsesskrifter – nemlig for Philipp Kegels »Aandelige Weyviser til det Himmelske Fædreneland oc evige Liff«, der udkom i København 1625[14] – har i Sandhed øvet

[13] Se »Obras« I, S. 44 og »Les œuvres« S. 42. To andre Exempler findes i min Afhandling S. 37 f.

[14] For Kegels Bog og dens Afhængighed af Luis de Granada er der rede-gjort i min anførte Afhandling S. 25 ff. Til Luis de Granada's i denne Afhandling behandlede to litterære »Besøg« i vort lutherske Danmark kan altsaa efter det ovenfor om hans Betydning for Lewis Baylys »Praxis Pietatis« paaviste føjes, at han ogsaa en tredie Gang har »gæstet« vort Land. Og maaske har hans Indflydelse endda gennem andre Skrifter været endnu større end her paavist. Iøvrigt vilde en Undersøgelse af romersk-katolske Forfatters direkte saavel som indirekte Indflydelse paa vor ældre Lutherdoms Fromhedsliv være en interessant og paa-krævet kirkehistorisk Opgave. Det skal her blot nævnes, at f. Ex. den tyske Jesuit Jeremias Drexelius i 1681 fik sit Skrift »De aeternitate considerationes« oversat til Dansk, endda med Forfatterens Navn aabenlyst trykt øverst paa Titelbladet (Bibliotheca Danica I, Sp. 450). Og hvor yndede denne katolske Forfatters talrige Skrifter var her til Lands i Datiden, ses bl. a. af deres hyppige Forekomst i Tidens Bogauktions-Kataloger. Og af en anden romersk-katolsk Forfatter, nemlig den franske Kardinal Johannes Bona er et Skrift – »Manuductio ad coelum« – i Aar-tierne omkring 1700 ikke mindre end tre Gange blevet oversat til Dansk af ligesaa mange forskellige Penne, den ene Gang endda i bunden Stil (Bibliotheca Danica I, Sp. 308, 353, 406 og 407).

Indflydelse paa luthersk Fromhed! Og idet vi slutter denne Efterskrift med at gentage det af Kornerup brugte Citat: »Habent sua fata libelli«, kan vi sige, at ogsaa vor Kirkes gamle Fromhedsliv har haft sin mærkelige, ved nøjere Eftersyn ikke altid helt lutherske fatum.